

1 ARCHEOGRAFIE, ZPŘÍSTUPNĚNÍ PRAMENŮ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

První kapitola představuje úvod do problematiky archeografie, což je věda zabývající se studiem otázek souvisejících s vydáváním historických pramenů. Seznamuje čtenáře se zásadami edičního zpřístupnění písemných pramenů, a to jak formou edice (publikace úplného znění textu, neboli in extenso), tak formou registáře, kde je obsah písemnosti publikován ve formě registu, tedy výtahu. Pozornost je věnována také pravidlům přepisu historických textů, tj. tzv. transliteraci a transkripci.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly dokážete:

- definovat pojem archeografie;
 - orientovat se v zásadách edičního zpřístupňování písemných pramenů (edice, registář);
 - přizpůsobovat ediční pravidla charakteru vydávaných pramenů;
 - prakticky zvládnout ediční techniku na konkrétních ukázkách archivních pramenů;
 - vytvářet záhlavní regist (inventární záznam) a náhradní regist (katalogizační záznam).
-

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Archeografie; transliterace; transkripce; záhlavní regist; náhradní regist

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

Prostudování kapitoly vám zabere přibližně 60 minut.

1.1 Zpřístupnění pramenů

Nejstarší edice vznikaly koncem 18. století a byly produktem kritické historiografie. Později, během 19. století, se vyvinula archeografie, která je definována jako nauka o vydávání historických pramenů všech typů. Tato disciplína souvisí s textologií, textovou kritikou, filologií a dalšími vědními obory podle druhu pramene. V důsledku vzniku této disciplíny se etablovaly pevnější zásady edičního zpřístupnění písemných pramenů, na jejichž základě lze formu vydávání historických dokumentů rozdělit do dvou základních skupin:

- **edice ve vlastním slova smyslu** (publikující úplné znění textu neboli in extenso), kde je diplomatický materiál (pramen) publikován v plném znění a v některých případech též s kompletním komentářem (resp. poznámkovým aparátem). Tato forma vydávání historických dokumentů se využívá zejména při zpřístupnění středověkých pramenů. Pro tento účel se u starších dokumentů (pro texty vzniklé před rokem 1500) běžně používá **tzv. transliterace**. Jde o věrný přepis každé jednotlivé litery z originální předlohy. Naopak u novějších pramenů (z období cca od roku 1500) se nejčastěji využívá **tzv. transkripce** čili přepis, který respektuje fonetickou stránku textu (výslovnost). Oba způsoby přepisu psaného slova se řídí vlastními pevně stanovenými pravidly.
- **regesta (registáře)**, kde je diplomatický materiál (pramen) publikován pouze v podobě výtahu (regestu) z pramene, nikoliv celého textu. Tato forma zpřístupnění pramenů se využívá zejména při vydávání početného novověkého materiálu. Podle rozsahu se rozlišuje **regist záhlavní** (inventární záznam) a **regist náhradní** (katalogizační záznam). První ze zmíněných je kratší a obsahuje jen nejdůležitější informace; při použití v edici pramenů často za tímto registem následuje listina v plném znění. Regest náhradní je delší, uvádí detailní obsah písemnosti a vedlejší údaje.

1.2 Transkripce a transliterace (zásady přepisu historických textů)

Transliterace – přepis každé jednotlivé litery, tj. „písmeno po písmenu“ dle originálu, bez ohledu na fonetickou stránku a moderní pravopis.

Upravuje se pouze v souladu s významem textu:

- hranice slov – např. původní spojení předložek a podstatných/přídavných jmen, grafické „roztržení“ slova atd.;
- diakritika – tečky, čárky ve větách;
- zkratky – zkratky se rozepisují do hranatých závorek [];
- diakritické znaménko nad „u“ u novogotického písma („ú“ → „u“);

- zpravidla se graficky nerozlišují některé specifické grafém minuskulního dlouhého a krátkého „s“, varianty minuskulního „r“.

Ponechává se v souladu s originálem:

- kvantita samohlásek;
- užití minuskuly/majuskuly;
- užití grafémů „j“, „g“, „u“, „v“, „ij“ ad.;
- některé konvenční zkratky („X“ – Christus).

Mohou se ponechávat, ale nemusí:

- diakritická znaménka nad literami, provázející spřežky („cz“ → lze přepsat „čz“, nebo „cz“).

Transliterace se běžně používá:

- pro texty vzniklé před rokem 1500;
- pro texty určené k didaktickým účelům (paleografické čítanky, cvičebnice);
- pro texty určené k filologické studiu (odrážejí vývoj jazyka, regionální a dialektické zvláštnosti).

Transkripce – přepis, který respektuje fonetickou stránku textu (výslovnost).

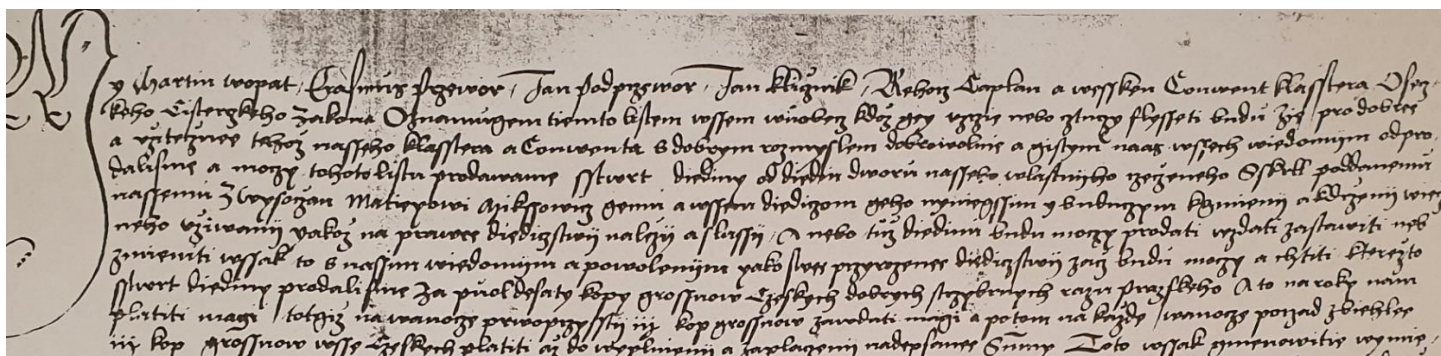
Upravuje se:

- hranice slov; diakritika; spřežky („ss“ → „š“; „cz“ → „č“; „rz“ – „ř“; „ie“ → „ě“);
- starobylá diakritická znaménka nad literami („ž“ → „ž“); „ij“ → „y“;
- některé souhlásky, jejichž hlásková hodnota se v minulosti odlišovala od dnešní („v“ → „u“; „g“ → „j“; „j“ → „í“);
- kvantita samohlásek;
- minuskuly/majuskuly podle moderního pravopisu, s výjimkou oslovení, tzv. „svatých jmen“ (Pán Bůh, Jeho Milost) ad.;
- nefunkční zdvojení hlásek, samohlásek („Radda“ → „rada“) ad.

Ponechává v souladu s originálem:

- grafika, vyjadřující specifickou fonetiku aj. (např. „au“ – „soused“, „ú“ – „múdry“);
- zvláštnosti pravopisu, např. skloňování („Valašského Meziříčča“, nikoli „Valašského Meziříčí“) apod.

Příklad:

Obrázek 1: Listina oseckého kláštera, 1525, 17. X, Osek (fragment).

Zdroj: Státní oblastní archiv, fond ŘC Osek – listiny, sign. 55 A.

Transliterace – ukázka:

1. My Martin vopat, Erasmus Przewor, Jan Podprzewor, Jan klicznik, Rehorz Caplan a wessken Conwent kláštera Osecz-
2. keho Cisterczkeho Zákona Oznamugem tiemto listem wssem wuobecZ kdož gey wzrze nebo czuczzy slyseti budu Zie pro dobree
3. a vžitecznee téhož našeho kláštera a Conwenta s dobrym rozmyslem dobrowolnie a gistym naas wssech wiadomijm odpro-
4. dali sme a moczy tohoto listu prodawame sstwt diediny od diedin dworu našeho wlastnijho rzeczeneho Sskrll poddanemu
5. nassemu Z Wysoczčan Matieyowi Mikssowicz gemu a wssem diediczom gehu nyniegssim y buduczym k gmienij a k drženij wiecz-
6. neho vžiwanij yakož na prawee diedicztwij naležij a slussij. A nebo tuž diedinu budu moczy prodati wzdati zastawiti neb
7. zmieniti, wssak to s nassim wiadomijm a powolenijm yako swee przyrozenee diedicztwij zacž budu moczy a chtiti, kterežto
8. sstwt diediny prodali sme Za puol desaty kopy grossuow Czeskych dobrych strzybrnych razu Prazskeho. A to na roky nam
9. platiti magi, totgiž na wanocze prwoprzysstij iij kop grossuow zawdati magi a potom na každe wanocze porzad zbiehlee
10. iij kop grossuow wsse Czeskych platiti až do wplnienij a zaplacenij nadepsanee Su[m]my. Toto wssak gmenowitie wymie- [...]

Transkripce – ukázka:

1. My Martin vopat, Erasmus převor, Jan podpřevor, Jan klíčník, Řehoř kaplan, vešken¹ konvent Kláštera osec-
2. kého Cisterckého zákona, oznamujem tímto² listem všem vůbec³, kdož jej uzří nebo čtúcí slyšeti bude, že pro dobré
3. a užitečné téhož našeho kláštera a konventa, s dobrým rozmyslem, dobrovolně a [s] jistým nás všech vědomím odpro-
4. dali sme a mocí tohoto listu prodáváme, štvrt dědiny od dědin [od majetku] dvoru našeho vlastního řečeného Škrl [dnes obec Škrle], poddanému
5. našemu z Vysočan Matějovi Mikšovic⁴ jemu a všem dědicům jeho, nynějším i budoucím, k jmění a k držení, věč-
6. ného užívání, jakož [se] na pravé dědictví náleží a sluší. A nebo tůž dědinu budú moci prodati, vzdáti, zastaviti, neb
7. zaměnití, však to s naším vědomím a povolením, jako své přirozené dědictví, zač budú moci a chtějí [čili za cenu, kterou si sám určí], kteréž to
8. štvrt dědiny prodali sme za půl [nebo puol] desátý kopy grošův [grošuov] českých dobrých stříbrných, rázu prazského⁵. A to na roky [čili ročně] nám
9. platiti mají, totiž na Vánoce prvopříští 3½ [ocásek znamená půl] kop grošův zavdati mají a potom na každé Vánoce pořad zběhlé
10. 3½ kop grošův [grošuov] vše českých platiti, až do vyplnění a zaplacení nadepsané sumy. Toto však jmenovitě vymě- [...]

¹ Archaismus, tehdy běžné slovo, dnes bychom řekli „veškerý“.

² Je možno přepsat i „tíemto“, jako konzervativní variantu. Po roce 1600 určitě spíše „tímto“.

³ Je možno UO opět konzervativně ponechávat jako „vuobec, puol, grošuov“. Před rokem 1500 slovo takto i opravdu znělo. Po roce 1600 už určitě přepisovat jako „vůbec, půl, grošův“. (Tzv. dokončení monofonizace).

⁴ Jedná se o formu jako: Novákovíc Jan, Jan Nováků, Jan Novák – čili Mikšovic Matěj, Matěj Mikšů, Matěj Mikš/Mikša

⁵ Mohlo by být i „prazského“, ale protože u Ž vždy píše čárku nad Z, a tady ji neudělal, mohl tím myslet opravdu „prazského“ a je lepší se snažit udržet původní záměr. Každopádně se tím význam nemění - myslí se tím Praha.

1.3 Regest

Regest je výtah z písemnosti, její krátké shrnutí, které podává podstatné údaje v ní obsažené. Existují dva druhy regestů, které se liší rozsahem informací v nich obsažených:

1. **Záhlavní regest (inventární záznam)** – obsahuje stručné údaje (vydavatel, adresát/příjemce, podstata skutečnosti, okolnosti ad.). Užívá se obvykle v úvodu edice in extenso.
2. **Náhradní regest (katalogizační záznam)** – udává detailní obsah písemnosti a vedlejší údaje. Používá se namísto edičního zpřístupnění in extenso.

Příklady:

Záhlavní regest

1483, 24 IV, Bílovec

Václav z Vladěnína a Bílovce uděluje obci Velké Albrechtice právo odúmrti, výměnou za povinnost, aby se celá obec modlila každý svátek za duše všech jeho předků i potomků.

Náhradní regest

1483, 24 IV, Bílovec

Václav z Vladěnína a Bílovce, poručník dětí svého bratra Mikuláše a strýce Mikuláše, uděluje na prosbu Martina a Valentina, rychtáře ve Velkých Albrechticích u města Bílovce, a přísežných této vsi, totiž Jiřího Klinckmana, Matěje Neuwartha, Matěje Germana Schwarzmatese, Michala Biefla, Ondřeje Rolníka a Urbana, obci Velké Albrechtice právo odúmrti, výměnou za povinnost, aby se celá obec modlila každý svátek u kazatelny za duše všech jeho předků i potomků.

Zdroj: Zemský archiv v Opavě, fond Urbaniální komise slezská, Opava, inv. č. 574.

Záhlavní regest

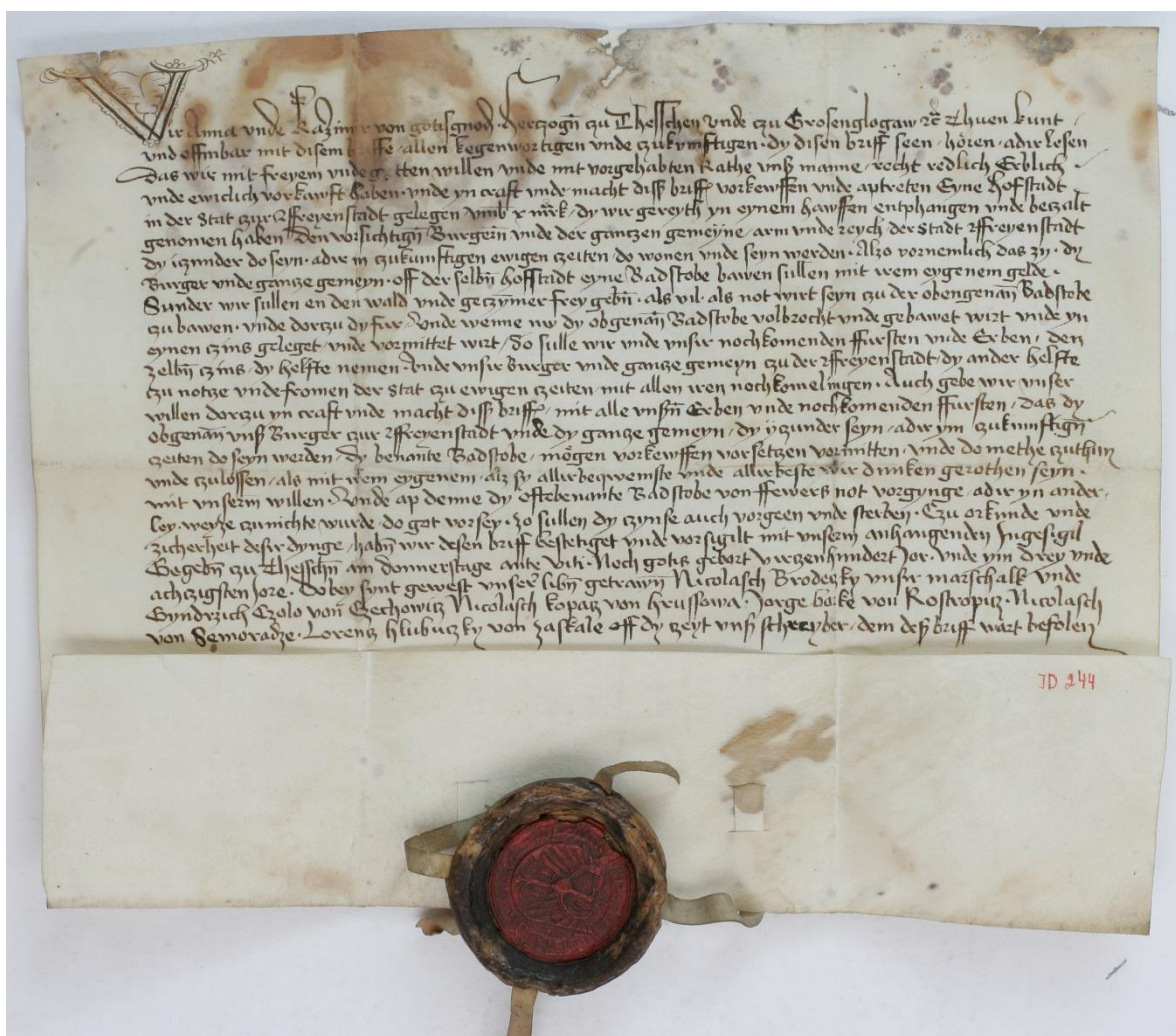
1483, 12 VI, Těšín

Anna a Kazimír, knížata těšínská a Velkého Hlohova, prodávají za 10 hřiven městské radě a celé obci města Fryštátu vrchnostenský pozemek ležící v témže městě.

Náhradní regest

1483, 12 VI, Těšín

Anna a Kazimír, knížata těšínská a Velkého Hlohova, prodávají za 10 hřiven městské radě a celé obci města Fryštátu vrchnostenský pozemek ležící v témže městě za následujících podmínek: řečení měšťané mají na tomto pozemku postavit na vlastní náklady městskou lázeň, přičemž se jim povoluje pouze k tomu účelu bezplatně použít knížecí dřevo; po stanovení poplatku z pronájmu městské lázně má polovina z něho připadnout těšínským knížatům a jejich nástupcům, druhá polovina k užítku města Fryštátu; městská lázeň může být měšťany a obci zmíněného města svobodně prodána, pronajata či postoupena; pakliže by došlo k zničení městské lázně, ať už požárem nebo jiným způsobem, mají stanovené poplatky pozbyt platnosti.

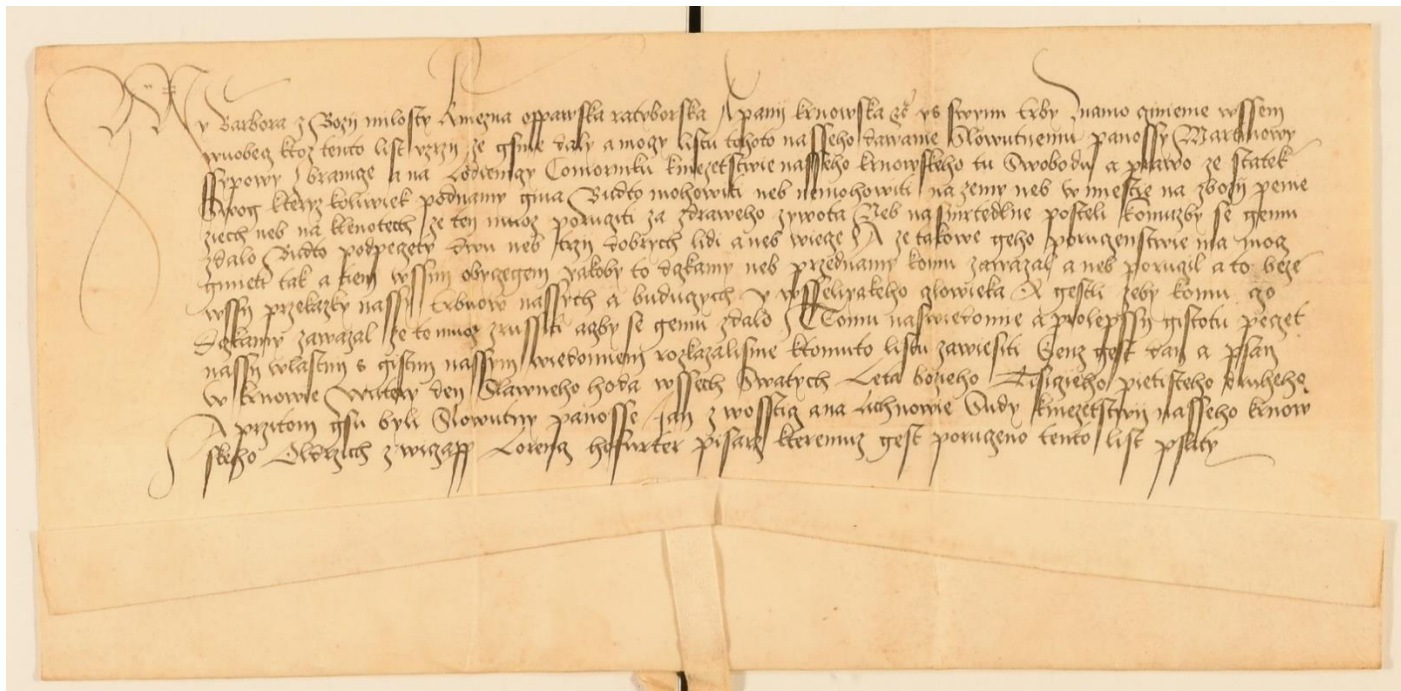
Obrázek 2: Listina, vydavatele: Anna a Kazimír, knížata těšínská, 1483, 12. VI, Český Těšín.

Zdroj: Zemský archiv v Opavě, pob. Státní okresní archiv Karviná, fond Archiv města Fryštát, inv. č. 6, sign. J.D.244.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

1. Transliterace– k samostatnému dokončení:

Obrázek 3: Listina, vydavatel: Barbora, kněžna opavská, ratibořská a krnovská, 1502, 1. XI, Krnov.

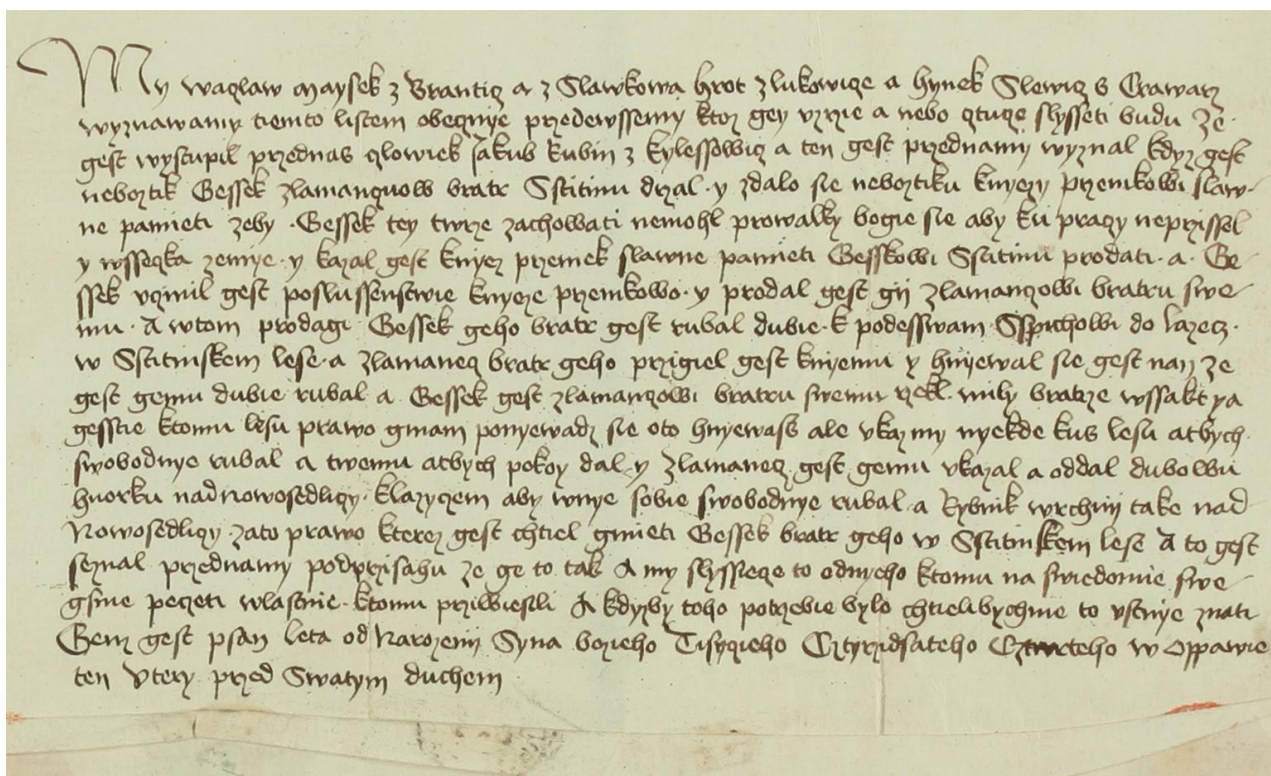
Zdroj: Zemský archiv v Opavě, fond Slezský stavovský archiv, Opava, inv. č. 455, sign. A X-1.

1. My Barbora z Bozj milosty Kniezna oppawska ratyborska A panij krnovska etc. y s swymi Erby Znamo czinieme wssem
2. wuobec któz tento list wzrziy ze gsme daly a moczy listu tohoto našeho dawame Slowutnemu panossy Martinowy
3. ssypowy Z Branicze a na Lodieniczy Comorniku kniezetstwie našeho krnowskeho tu Swobodu a prawo ze statek
4.
5.
6.
7.

8.
9. Dczkame zawazal ze to muoz zrussiti aczby se gemu zdalo Ttomu na swiedomie a pro lepsij gistotu peczet
10. nassij vlastnij s gistim nassym wiadomiem rozkazalisme ktomuto listu zawiesiti Genz gest dan a psan
11. w Krnowie wutery den Slawneho hoda wssech Swatych Leta bozieho Tisiczieho pietisteho druheho
12. A przitom gsu byli Slowutny panosse Jan z wossticz a na Lichnowie Sudy kniezetstwij nasseho krnow-
13. skeho Oldryich z wiczapp Lorenz hofurter pisarz kteremuz gest poruczono tento list psaty.

Zdroj: PRIX, Dalibor: *Zemské desky krnovské. Svazek I. 1403–1522*. Opava 2008, s. 283, č. 428.

2. Transliterace a transkripce – k samostatnému zpracování.

Obrázek 4: Listina, vydavatele: Václav Mejsek z Brantic a ze Slavkova, Hrot z Lukavce a Hynek Šlevic z Kravař, 1444, 26. V, Opava.

Zdroj: Zemský archiv v Opavě, fond Slezský stavovský archiv, Opava, inv. č. 18.

3. Zpracujte záhlaví a náhradní regist níže uvedené listiny těšínského knížete Kazimíra II. ze dne 29. září 1482.

My, Kazimír, z Boží milosti knieže těšínské a Velikého Hlohova etc. známo činieme tiemto listem všem vobec a každému zvláště, jenž jej uzrie neboli čtúce slyšieti budú, že před nás vystúpil jest slovutný Martin Šambor z Věrněřovic, věrný náš a milý, zdráv a sebe mocen jsa s dobrým rozmyslem dobrovolně bez přinuceníc všelikterakého i vyznal jest před námi, kterak jest pevným a spravedlivým kupem prodal zboží a dědictví své jménem ves Veliké Kuntice [!], jenž v našem gbitě těšínském záleží, za puol čtvrtá sta zlatých dobrých uherských č[e]rvených, kteréž pohotově zaplacené vzal a v svú moc přijal urozenému panu Václavovi Hřivnáčovi z Heraltic a na Polské Ostravě, také věrnému našemu a milému, jeho erbom i budoucím potomkom ku pravému panství a dědictví věčnému. A to se všemi a každými toho zboží právy a příslušenstvími, tak jakož to zboží již menovaný Martin Šambor i jeho předkové jměli, drželi a v pokoji poživali se všemi užitky a požitky, s lidmi činžovními i nečinžovními, ospy, robotami, s poctami, rolami oranými i neoranými, forverky, mlýny, mlýništěmi, rybníky, rybnišťemi, s lukami, lesy, hájmi, chrastinami i se všemi a každými jinými užitky a příslušenstvím malým i velikým, žádných nevyjímajíce ani pozuostavujíce, kterými se koli jmény jmenují a jmenovány býti mohú v těch ve všech mezach a hraniciech, jakož to zboží nadepsané od starodávna záleží a od jiných dědin okolních odlúčeno a vyměřeno jest. I prosil nás svrchu psaný Martin Šambor, abychom to zboží svrchu psané se všími panstvími a příslušenstvími svrchu dotčenému panu Václavovi, jeho erbom a budoucím potomkom popřáli, podali a toho jemu v dědictví potvrditi ráčili. A my, knieže napřed psané, znamenajíce jejich obapolné z [!] stále služby a k podobným prosbám jsouci nakloněni, často psanému panu Václavovi, jeho erbom i budoucím potomkom často psané zboží milostivě jsme popřáli, podali i potvrdili a mocí lista tohoto potvrzujem i podáváme se vším právem a příslušenstvími, jako se svrchu píše, mocně, věčně a dědičně osiesti, jmieti, držeti a toho volně a pokojně, což moci budú najlépe požívati, dáti, zaměnití, prodati, zastavití, zavéstí na své i na svých erbov i potomkov lepšie obrátiti, s tiem učiniti i nechati, jakož by se jim najpodobněji zdálo, avšak službám našim kniežecím neškodno. Tomu všemu na svědomie a pro lepšii pevnost na potvrzení naši vlastní pečeť k tomuto listu přivěsiti jsme kázali. Jenž jest dán a psán na Těšíně den svatého Michala léta od narození Syna Božieho tisícého čtrstého osmdesátého dru[h]ého počítajíce. Přitom jsú byli slovutní věrní naši a milí Petr Myškovský z Přetičova, Jindřich Čelo z Čechovic, Mikuláš Kopáč z Hrušovy, Václav a Jiřík, bratři, z Skalice, Mikuláš ze Semoradze, Řehoř z Kutov, náš písař, jemuž tento list psáti poručen byl.

Zdroj: JEŽ, Radim: *Pergamenové listiny těšínských Piastovců z let 1408–1566 z Rakouské národní knihovny ve Vídni*. Práce a studie Muzea Beskyd 24, 2012, s. 154–157.

Orig. dokumentu: Österreichische Nationalbibliothek Wien, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, sign. Cod. Ser. n. 28632.

4. Na základě náhradního registru zpracujte záhlavní regist.

1417, 13 VII, Hradec nad Moravici

Přemek, kníže a pán Opavy, vyznává, že již dříve byly zřízeny dva oltáře v kapli Panny Marie na Hradci nad Moravici. První, jenž byl nadán ročním platem 7 hřiven grošů moravského čísla na vsi Kylešovicích, byl zasvěcen sv. Bartoloměji, Kryštofovi a Valentýnovi. Druhý oltář, zajištěný platem ve výši 2 hřivny grošů na opavském fojtství, byl zřízen ke cti sv. Jiřího, Mořice, Fabiána a Šebestiána. Oltářníky těchto oltářů byli Petr ze Zátora a Jan Kleinmann. Protože tyto oltáře nejsou na Hradci dobře umístěny, hodlá je kníže nechat přenést do farního kostela Panny Marie v Opavě a žádá v této věci o souhlas Jana, biskupa litomyšlského a administrátora olomoucké diecéze.

Zdroj: Zemský archiv v Opavě, pob. Státní okresní archiv v Opavě, fond Archiv města Opava, inv. č. 198.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co je to transliterace?
2. Definujte pojem regist.
3. Jaký je rozdíl mezi záhlavním registem a náhradním registem?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola poskytla vhled do problematiky archeografie a způsobů edičního zpřístupnění písemných pramenů, a to jak formou edice, tak registáře. Nastínila základní pravidla přepisů historických pramenů (tzv. transliterace, transkripce) a také tvorby záhlavních a náhradních registů (registářů).

ODPOVĚDI K KONTROLNÍM OTÁZKÁM

Ad. 1. Transliterace je přepis, při kterém se text z originální předlohy přepisuje „písmeno po písmenu“, bez ohledu na fonetickou stránku a moderní pravopis.

Ad. 2. Regist je výtah z písemnosti, který podává podstatné údaje příslušného textu. Součástí registu jsou také údaje o vydavateli, dataci a místu vydání.

Ad. 3. Záhavní regist udává stručný obsah písemnosti (vydavatel, adresát/příjemce, podstata skutečnosti, okolnosti apod.), zatímco náhradní regist uvádí detailnější obsah písemnosti a vedlejší údaje.